

УДК 130

Осипова В. Ю.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЗНАКА

Проаналізовано поняття знака в контексті сучасної філософії, де він зазнає деконструкції. Деконструкція знака відбувається як: деконструкція знакової системи; деієрархізація відношень у бінарній опозиції «означене – означальне», де жоден член не має центрувальної ролі; децентрація значень як зміщення центру з висловлених змістів на невисловлені.

Ключові слова: *деконструкція, децентрація, знак, постмодернізм, структура.*

В статье проанализировано понятие знака в контексте современной философии, где оно подвергается деконструкции. Деконструкция знака происходит как: деконструкция знаковой системы; деиерархизация отношений в бинарной оппозиции «означающее – означаемое», где ни один из членов не имеет центрирующей роли; децентрация значений как смещение центра с выраженных смыслов на невыраженные.

Ключевые слова: *деконструкция, децентрация, знак, постмодернизм, структура.*

The article analyses the concept of sign in the context of contemporary philosophy where it is deconstructed. The sign is deconstructed in the following ways: sign system deconstruction; dehierarchization of relations in the binary opposition «signified – signifier», none of the members being centering; decentering of meanings as shifting of center from evident senses to non-evident ones.

The keywords: *deconstruction, decentering, sign, postmodernism, structure.*

У філософській проблематиці другої половини ХХ століття питання осмислення поняття «знак» посідає одне з центральних місць. Радикальна нелінійність та зміна стандартів інформаційного середовища вимагають також і нових підходів до аналізу поняття «структура», що передбачає нові обрії осягнення механізму реалізації знака. Народжена у надрах постмодернізму, концепція про текстуалізацію буття, щоразу стверджуючи себе в соціокультурному просторі сьогодення, наголошує в такий спосіб на домінантному становищі знака у теперішніх кроскультурних орієнтирах. Таким чином, проблемою, яку ми спробуємо розв'язати у цій статті, є функціонування знака в просторі сучасної філософії.

Щодо ступеня розробленості цієї проблеми, слід зазначити, що в цікавому для нас ракурсі в той чи інший спосіб вона була висвітлена у роботах Р. Барта, М. Бахтіна, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, У. Еко, Ж. Лакана, Ю. Лотмана, М. Мерло-Понті, а також у роботах вітчизняних дослідників Л. Левчук, Н. Корабльової.

Актуальність теми статті мотивується тим, що запровадження та широке розповсюдження нових стандартів інформаційного середовища деконструює традиційні форми комунікацій, зумовлюючи в такий спосіб на теперішньому етапі розвитку філософської думки виникнення потреби в більш детальному аналізі проблеми актуалізації знака.

Метою статті є дослідження специфіки функціонування знака в просторі

сучасної філософії.

Знак традиційно розуміють як матеріальний об'єкт, який сприймається органами чуття та умовно представляє позначений ним предмет, явище, подію чи дію, властивість, зв'язок та їхнє відношення одне до одного, сигналізує про предмет, явище, властивість та ін., що ним позначається [8, с. 134]. Різноманітні знакові системи мають спільну комунікативну функцію, зокрема, дорожні знаки, азбука Морзе, воєнні сигнали, топографічні знаки, морська сигналізація прапорцями тощо. Основними властивостями знака є матеріальність та інформативність. Знак пов'язаний із річчю, яку позначає, довільним, суто умовним зв'язком, через що в різних семіологічних системах один і той самий знак може мати різне значення, наприклад: знак ! у дорожній сигналізації означатиме «небезпечна дорога», у математиці – «факторіал», а в пунктуації – «знак оклику». Своє конкретне значення знак отримує у певній системі, натомість поза системою він нічого не означає, бо втрачає статус знака. «Наприклад, вість про несподіване вторгнення на територію племені ворожого загону може бути з однаковим успіхом передана і трьома ударами у барабан, і димами трьох багать» [10, с. 75] залежно від того, звуковій чи оптичній сигналізації віддають перевагу мешканці лісів чи відкритих місцевостей.

Будь-який знак будь-якої системи можна передати словом чи іншим мовним виразом, будь-яку іншу знакову систему можна передати мовою, а навпаки зробити неможливо. Про сутність мови як знакової системи, що має спільні риси з іншими системами, зазначав Ф. де Соссюр, на думку якого головними властивостями мовного знака є довільність і лінійність. «Під довільністю він розуміє зв'язок означника і означуваного, але лише в тому розумінні, що означник не мотивований, тобто довільний стосовно конкретного означуваного, з яким у нього насправді немає ніякого природнього зв'язку, а не в тому розумінні, що означник може вільно обиратися мовцем» [1, с. 9]. Натомість під лінійністю знака, а точніше означника, розуміється саме його тривалість, яка є його єдиним виміром. За Ф. де Соссюром, саме від лінійного характеру означника знака залежить весь механізм мови, зокрема синтагматичні стосунки між її одиницями. Л. Васильєв зазначає, що на відміну від Ф. де Соссюра, який розумів під мовним знаком двобічну психічну сутність, що є втіленням єдності означуваного й означника, Ч. Пірс розглядав у ролі знаків однобічні фізичні та психічні сутності, здатні до взаємної інтерпретації. «Становлення семіотики проходило за двома лініями. Одна лінія йшла від „ексцентричного американського генія” – Ч. Пірса, інша – від Ф. де Соссюра», – пише В. Звегінцев [1, с. 10]. На його думку, тепер ці напрямки зійшлися, оскільки Ч. Пірс розробляв головним чином загальну теорію мовних і немовних знаків, а Ф. де Соссюр приділяв увагу переважно їхній лінгвістичній теорії. Р. Якобсон зазначає, що, використовуючи наведене Ч. Пірсом розмежування знаків на знаки-індекси, іконічні знаки та знаки-символи, можна вважати, що для індивіда, який сприймає знак-індекс, останній асоціюється з означуваним ним об'єктом завдяки дійсному між ними природньому зв'язку, іконічний знак – завдяки фізичній схожості, а між знаком-символом та об'єктом, до якого він відсилає, ніякого природно обумовленого обов'язкового зв'язку не існує, тобто знак-символ є знаком об'єкта на підставі згоди [12, с. 83]. На думку Л. Васильєва, Ч. Пірс належить одне з найбільш лаконічних

визначень знака: «Знак є дещо, знаючи яке, ми дізнаємося дещо більше» [1, с. 12].

М. Кочерган зазначає, що справжнім знаком мовної системи вважають лексему (слово), тому що вона має план вираження і план змісту. Лексема складається з незнаків (фонем), які мають план вираження, але не мають плану змісту. Речення не можна вважати знаком, бо воно складається зі знаків та належить до рівня структур. Мовні знаки, як і знаки інших семіотичних систем, є умовними і довільними, вони не мають органічного зв'язку з явищами, які позначають. На думку М. Кочергана, про умовність мовних знаків свідчить те, що одне й те саме поняття в різних мовах позначається різними звуковими комплексами: укр. *voda*, нім. *Wasser*, англ. *water*, фр. *eau*, ісп. *agua*, лит. *vanduo*, рум. *apa*, фін. *vesi*, тур. *su*, угор. *viz*. Та навпаки, однакові звукові комплекси в різних мовах мають різне значення: укр. *луна* «відгомін» – рос. *луна* «місяць», рос. *конец* «кінець» – болг. *конец* «нитка», укр. *магазин* «крамниця» – англ. *magazine* «журнал», укр. *диван* «рід великих м'яких меблів для сидіння і лежання» – польськ. *dywan* «килим» [4, с. 30–31].

А. Уфимцева зазначає, що основною онтологічною рисою природної мови є двоплановий модус її існування: мова як система узагальнених віртуальних знаків і таких саме загальних моделей їхнього сполучення та мовлення як реальна форма маніфестації, конкретне функціонування цієї системи. «Завдяки цій властивості мова, з одного боку, класифікує, дає найменування предметам, явищам реального світу, сприяє узагальненню та диференціації їхніх властивостей і стосунків, з другого – зберігаючи та передаючи інформацію, забезпечує мовленнєву діяльність, задовольняючи цим комунікативні потреби людей» [11, с. 7]. За А. Уфимцевою, розуміння сутності знакової репрезентації як ідеалізації матеріального світу залежить від двох чинників: по-перше, як вирішується основне гносеологічне питання про співвіднесення мови, мислення та об'єктивного світу; по-друге, яка з чотирьох функцій мови (означення, гносеологічна, комунікативна, прагматична) береться за основу при визначенні мови в цілому та мовного знака зокрема. На думку дослідниці, головна функція мовного знака полягає в тому, щоб через посередництво знакової репрезентації абстраговано представляти мисленнєвий зміст, який історично закріплений за знаком у вигляді спільного для членів колективу значення. С. Махліна зазначає, що існує також екстра- або парасеміотичне значення поняття «знак»: «У цьому випадку знак звичайно розуміють як „дещо, яке репрезентує дещо інше”. Перенесений до семіотики, термін „знак” означає тоді будь-яку форму для вираження думки або речі, тобто збігається з поняттям „форманта”» [8, с. 135].

Ю. Лотман у статті «Проблема знака та знакової системи і типологія російської культури XI–XIX століть», досліджуючи культури як комунікативні системи, зазначає, що через посередництво мови як однієї із семіотичних систем до основи класифікації культурних кодів апіорно можна покласти їх відношення до знака. Побудова будь-якої соціальної моделі, зрозуміло, передбачає розподіл навколишньої для людини дійсності на світ фактів та світ знаків із наступним встановленням між ними тих чи інших відносин (семіотичних, аксіологічних, екзистенційних тощо): «Однак стати носієм значення (знаком) явище може лише за умови входження його до системи. Для цього воно має вступити у відношення з будь-яким не-знаком або іншим знаком. Перше відношення – заміщення – породжує семіотичне значення,

друге – поєднання – синтаксичне. Оскільки у світі соціальних моделей, моделей культури бути знаком означає існувати, то перший випадок може бути визначений: „Існує, бо замінює дещо більш важливе, ніж воно саме”. Другий: „Існує, бо є частиною чогось більш важливого, ніж воно”» [7, с. 191–192].

Зазначене вище, на нашу думку, є свідченням традиційного підходу до здійснення структурно-семіотичного аналізу, натомість у лінгвоцентричній теорії Ж. Лакана мова називає не річ, а її знак: «Насправді, функцію знака можна досягнути так, що в будь-якому разі один знак відсилає до іншого. Чому? Тому що система знаків, у їхньому конкретному становленні, сама по собі утворює ціле. Тобто така система створює такий порядок, вийти з якого неможливо. Необхідно, звичайно, щоби вихід все ж існував, інакше би цей порядок не мав сенсу» [5, с. 343]. Пропонуючи здійснити деконструкцію знакової системи, Ж. Лакан наголошує на вписуванні в площину Реального плану Символічного, який, ставши центральним, працюватиме у вимірі прихованих змістів. У такий спосіб план Символічного відіграє особливу роль у процесах ідентифікації та пізнання, а також у самоідентифікації та самопізнанні: «Символічна функція віднаходить себе як подвійний рух усередині суб'єкта: спочатку людина перетворює свою дію на об'єкт, але потім, у потрібний час, знов відтворює цю дію у ролі підгрунтя» [6, с. 55]. На нашу думку, не менш важливим моментом є те, що Символічне в цьому контексті можна осмислити як мотиваційний канал, що відіграє функцію своєрідного інструментарію при дослідженні окремих рівнів актуалізації індивіда. Розглядаючи мовлення як дискурс тотальної брехні, плутанини і помилки, Ж. Лакан підкреслює те, що справжнє своє обличчя мовець показує співрозмовнику в ляпсусах, обмовках та випадкових запинках, через які Символічне проривається в Реальне. Іншим способом артикуляції Символічного є те, що воно виражається не в знаках, а між знаками: «Або ви вже володієте змістом, або ви їм не володієте. Ви розумієте те, що виражається знаками мови, врешті-решт, завдяки тому світлу, що доходить до вас окрім знаків – або через внутрішню істину, яка дозволяє вам розпізнати те, що доставляється знаками, або через уявлення певного об'єкта, який багаторазово та наполегливо зіставляється з тими чи іншими знаками. Отже, ми отримали зворотну перспективу. Істина перебуває поза знаками» [5, с. 344]. Таким чином, наслідком деконструкції самого поняття знака є теоретичний зсув в осмисленні такої культурної універсалії, як істина, свідченням чого можуть слугувати також і теоретичні положення М. Мерло-Понті: «Мова і система істини, якщо вони зміщують центр ваги нашого життя, спонукаючи нас перекроювати і поновлювати одну за одною наші операції в такий спосіб, що кожна з них переходить в усі інші та вони виглядають незалежними від тих формулювань, які ми їм, одне за одним, спершу надали, – якщо тим самим мова і система істини виключають інші операції вираження як „безмовні” та нездійсненні, самі грішать навмисним умовчанням, та зміст передбачається системою слів, а не позначається ними» [9, с. 93]. Розвінчання твердих усталених змістів, які виражені в знаках, можливе завдяки деконструкції всієї системи, унаслідок чого на перший план постають невиражені, нездійснені та «безмовні» змісти. Те, що в старій структурі мало другорядне, побічне чи уточнювальне значення, у деконструйованій структурі займає місце центру.

Ж. Дерріда зазначає, що існують два тлумачення знака, гри та структури. Одне намагається розшифрувати певну істину або початок, який вислизає від порядку знака та гри, маючи за необхідність витлумачувати дещо як вигнання. Друге тлумачення, незважаючи на початок, утверджує гру та намагається вийти за межі людини і гуманізму, «оскільки саме ім'я людини – це ім'я істоти, яке протягом усієї історії метафізики або онтології, тобто всією своєю історією як такою, марило про повноту присутності, про певне заспокійливе підґрунтя, про початок та про цілі гри» [3, с. 467].

Зазначаючи, що метафізику присутності можна похитнути за допомогою поняття «знак», Ж. Дерріда наголошує на тому, що, ставлячи за мету показати, що не існує трансцендентального та привілейованого означуваного, а отже, поле та гра значень виявляються безмежними, доведеться відмовитися від самого поняття «знак», оскільки знак за своєю суттю завжди визначався як «знак чогось», як означник, що відсилає до певного означуваного, як означник, відмінний від свого означуваного. Отже, якщо стерти принципову відмінність між означуваним та означником, то доведеться залишити і саме слово «означник» та розуміти його як метафізичне поняття: «Коли в передмові до „Сирого і приготовленого” Леві-Стросс говорить, що він „прагнув вийти за межі протиставлення чуттєвого та розумового, із самого початку розташувавшись на рівні знаків”, то необхідність, сила і правомірність його жесту не можуть примусити нас забути, що саме по собі поняття знака не здатне здолати зазначену опозицію чуттєвого та розумового. Навпаки, воно визначається цією опозицією, причому визначається від початку й до кінця, протягом усієї своєї історії» [3, с. 451]. Але, на думку Ж. Дерріди, ми не можемо позбавитися поняття знака та відмовитися від метафізичної співучасті, не відмовляючись у такий спосіб від критичної роботи, яку ми здійснюємо проти нього, та не ризикуючи стерти відмінність самототожності означуваного, яке зводить до себе власний означник, або вивільняючи його з себе, що слід розуміти так само. Таким чином, за Ж. Деррідою, існують два різні способи, які дозволяють стерти відмінності між означуваним і означником. Класика першого полягає в тому, щоб редукувати означник або його відхилити, тобто підкорити знак думці, другий, який Ж. Дерріда спрямовує проти першого, полягає в тому, щоб поставити під питання саму систему, у якій здійснюється зазначена редукція, та в першу чергу – саму опозицію чуттєвого та розумового. У цьому й полягає парадокс, що метафізична редукція знака вимагає тієї ж самої опозиції, яку вона підпорядковує редукції. Отже, система створюється внаслідок опозиції та її редукції, а сказане про знак поширюється на будь-які поняття висловлювання, які розробляє метафізика, зокрема й про структурний дискурс.

На думку Ж. Дельоза, розмаїття можливостей створення і тлумачення знакових конфігурацій зумовлює не тільки трансформації всередині традиційної семіотики, а й виникнення нових семіотик, які конституюються новими режимами знаків: «Ми називаємо режимом знаків будь-яку специфічну формалізацію вираження – принаймні, коли це вираження лінгвістичне» [2, с. 186]. Саме вивчення означникового режиму є свідченням неадекватності лінгвістичних припущень, адже знак нескінченно відсилає до знака, створюючи безлімітність означування, яка врешті-решт зміщує знак. Означниковий режим знака Ж. Дельоз визначає вісьмома

принципами: 1) знак відсилає до знака до безмежності; 2) знак приноситься іншим знаком та не припиняє повертатися; 3) знак перестрибує з кола на коло і не припиняє зміщувати центр у той саме час, коли співвідноситься з ним; 4) розширення кіл завжди забезпечується інтерпретаціями, які завдають означуване та заново завдають означник; 5) нескінченна сукупність знаків відсилає до найвищого означника, який становить як нестачу, так і надлишок; 6) форма означника володіє субстанцією, або означник володіє тілом, яке є Обличчям; 7) лінія вислизання системи наділяється негативною цінністю та осуджується як те, що перевищує владу детериторизації означникового режиму; 8) це режим універсальної брехні, одночасно, у стрибках, у регульованих колах, у керуванні інтерпретаціями пророка, у публічності центру, який має обличчя, та в обробленні лінії вислизання [2, с.195–196]. Порівнюючи означниковий режим із параноєю, Ж. Дельоз наголошує на знесиленості та нерішучості знака, який, завжди відсилаючи до іншого знака, створює не тільки знакову циркуляцію, а й множинність кіл та ланцюгів. Таким чином, знак відсилає до іншого знака не тільки на одному рівні, а й відсилає від одного рівня до іншого, від одного кола до іншого, від одного витка до іншого – і так до нескінченності.

Отже, деконструкція знака відбувається у трьох аспектах: 1) деконструкція знакової системи; 2) деієрархізація відношень у бінарній опозиції «означуване – означник», де жоден із членів не має центрувальної ролі; 3) децентрація значень як зміщення центру з виражених змістів на не виражені.

Це дослідження дозволяє сформулювати подальші перспективи функціонування знака в соціокультурному просторі та спрогнозувати основні тенденції його розвитку в сучасній філософській думці.

Література

1. *Васильев Л. М.* Теория и методология современного языкознания. Принципы знаковости и формальности языка : учеб. пособие / Л. М. Васильев. – Уфа : Башкирск. ун-т, 1990. – 60 с.
2. *Делез Ж.* Тысяча плато : Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гваттари ; [пер. с франц. и послесл. Я. И. Свирского ; науч. ред. В. Ю. Кузнецов]. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : Астрель, 2010. – 895 с.
3. *Деррида Ж.* Письмо и различие / Жак Деррида ; пер. с фр. Д. Ю. Кралечкина. – М. : Академический Проект, 2007. – 495 с.
4. *Кочерган М. П.* Вступ до мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. – Вид. 2-ге. – К. : Академія, 2008. – 368 с.
5. *Лакан Ж.* Работы Фрейда по технике психоанализа (Семинар, Книга I (1953/54)) / Жак Лакан ; пер. с фр. М. Титовой, А. Черноглазова. – М. : Гносис, Логос, 2009. – 432 с.
6. *Лакан Ж.* Функция и поле речи и языка в психоанализе / Жак Лакан ; пер. с фр. А. К. Черноглазова. – М. : Гносис, 1995. – 192 с.
7. *Лотман Ю.* Чему учатся люди. Статьи и заметки / Ю. М. Лотман ; [предисл. Пеэтер Тороп, сост. Сильвии Салупере, Пеэтер Тороп]. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – 416 с.
8. *Махлина С.* Словарь по семиотике культуры / Светлана Махлина. – СПб. : Искусство-СПБ, 2009. – 752 с.
9. *Мерло-Понти М.* Знаки / Морис Мерло-Понти ; пер. с фр., коммент. и послесл. И. С. Вдовиной. – М. : Искусство, 2001. – 429 с.
10. *Панов Е. Н.* Знаки, символы, языки / Е. Н. Панов. – М. : Знание, 1980. – 192 с.
11. *Уфимцева А. А.* Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.
12. *Якобсон Р.* К вопросу о зрительных и слуховых знаках / Роман Якобсон // Семиотика и искусствометрия. Современные зарубежные исследования : сб. переводов / [сост. и ред. Ю. М. Лотмана]. – М. : Мир, 1972. – С. 82–87.